

ME'YOR VA VARIANTLILIKNING O'ZARO MUNOSABATI

Durdona Egamnazarova,

Qo'qon universiteti Andijon filiali Ingliz filologiyasi kafedrası mudiri, dotsent.

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
Qabul qilindi: 6-noyabr 2025-yil Tasdiqlandi: 10-noyabr 2025-yil Jurnal soni: 16-B Maqola raqami: 57 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v16i.1837 KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/ KEYWORDS me'yor, variant, variantlilik, kodifikatsiya, uzus, adabiy til, dinamik muvozanat, til siyosati	Maqolada adabiy til me'yori va variantlilik hodisasining o'zaro munosabati nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Me'yor statik taqiqlar yig'indisi tarzida emas, balki muqobil shakllar orasidan ijtimoiy-kommunikativ tanlov asosida qaror topadigan dinamik muvozanat tizimi sifatida talqin etiladi. Praga lingvistik to'garagi, E.Koseriu nazariyasi, rus va o'zbek me'yorshunosligi qarashlarini qiyoslash asosida variantlarning fonetik, morfologik, leksik va orfografik sathlardagi namoyon bo'lishi o'zbek adabiy tili materialida yoritiladi, ingliz tilidan qiyosiy parallellar keltiriladi. Variantlilik me'yorning buzilishi emas, aksincha, uning taraqqiyot manbai ekani asoslanadi. Tadqiqotda adabiy til me'yoring shakllanishi va barqarorlashuvda sotsiolingvistik yondashuv asosida ijtimoiy omillarning o'rni ochib beriladi, shuningdek globallashuv jarayonida o'zbek va ingliz tillaridagi me'yoriy o'zgarishlar qiyosiy baholanadi.

Kirish. Til o'zining har qanday tarixiy kesimida o'zaro zid talablar ta'sirida yashaydi: aloqa quroli sifatida u barqarorlikka ehtiyoj sezadi, jonli ijtimoiy hodisa sifatida esa o'zgaruvchanlikdan xoli bo'lolmaydi. Adabiy me'yor ana shu ziddiyatni muvozanatda tutib turuvchi mexanizm vazifasini o'taydi, variantlilik esa uning ichki harakatlantiruvchi kuchiga aylanadi. Shu bois me'yor va variant tushunchalarini bir-biridan uzib olgan holda o'rganish hodisaning mohiyatini to'la ochib berolmaydi.

O'zbek adabiy tili uchun muammo alohida dolzarblik kasb etadi. 1989-yilda o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, 1993-yilda lotin yozuviga asoslangan alifboning joriy etilishi, 1995-yilda esa asosiy imlo qoidalarining tasdiqlanishi [1; 2; 3] leksik, orfografik va terminologik sathlarda muqobil shakllar sonini keskin oshirib yubordi. Qolaversa, raqamli muloqot muhitida og'zaki nutq unsurlarining yozma matnga shiddat bilan kirib kelayotgani me'yor chegaralarini qayta belgilash zaruratini kun tartibiga qo'ydi.

Tadqiqotdan ko'zlangan maqsad me'yor bilan variantlilik o'rtasidagi munosabatni dialektik birlik sifatida asoslash, muqobil shakllarning me'yoriy maqomini belgilovchi omillarni aniqlash hamda ushbu jarayonning o'zbek adabiy tilidagi o'ziga xos ko'rinishlarini ingliz tili parallellari fonida yoritishdir. Ishda qiyosiy-tipologik, tavsifiy va sotsiolingvistik tahlil usullariga tayanildi.

Adabiyotlar tahlili. Me'yor nazariyasining zamonaviy qiyofasi ko'p jihatdan Praga lingvistik to'garagi an'alariga borib taqaladi. V. Matezius adabiy tilga qo'yiladigan bosh talabni "egiluvchan barqarorlik" (chex. *pružná stabilita*) tarzida ifodalagan edi [17, 14–31]: me'yor muloqot izchilligini kafolatlashga yetarli darajada mustahkam, shu bilan birga, jamiyat taraqqiyoti taqozo etgan yangiliklarni qabul qila oladigan darajada harakatchan bo'lmog'i lozim. B. Gavranek esa me'yorni til jamoasi amaliyotida yashovchi obyektiv hodisa sifatida, kodifikatsiyani uni grammatika va lug'atlarda qayd etuvchi ongli faoliyat mahsuli tarzida baholab, ularni qat'iy farqlagan [14, 32–84].

E. Koseriu ilgari surgan "tizim – me'yor – nutq" uchligi [13, 41–55] masalaga butunlay yangi zaviyadan nazar tashlash imkonini berdi. Olim talqinicha, tizim til ixtiyoridagi imkoniyatlar majmuini, me'yor esa shu imkoniyatlardan jamoa tomonidan an'anaviy tarzda ro'yobga chiqarilganlarini qamrab oladi. Bunday

yondashuvda me'yor tizimga nisbatan torroq, nutqqa nisbatan kengroq doirani egallaydi: tizim ruxsat bergan, biroq amaliyotda o'rnashmagan shakl potensial jihatdan to'g'ri bo'lsa-da, me'yoriy maqomga ega emas.

Rus me'yorshunosligida kategoriyaning dinamik tabiatiga urg'u kuchaydi. V.A. Itskovich me'yorni tizim imkoniyatlari orasidan jamoa saralagan va barqarorlashtirgan birliklar majmui sifatida ta'rifladi [8, 5–13]. L.I. Skvorsov uni tarixan o'zgaruvchan kategoriya deb bildi hamda baholashda ijtimoiy-kommunikativ maqsadga muvofiqlikni yetakchi mezon qilib ko'rsatdi [10, 44–67]. K.S. Gorbachevich esa muqobil shakllar raqobatini me'yor evolyutsiyasining asosiy ko'rinishi sifatida tadqiq etdi [7, 47–63].

O'zbek tilshunosligida masala E. Begmatov va A. Mamatov tadqiqotlarida tizimli nazariy asosga ega bo'ldi. Mualliflar adabiy me'yorni belgilashda tizimga muvofiqlik, qo'llanish barqarorligi va ko'lami, nufuzli manbalar tomonidan qo'llab-quvvatlanganlik kabi mezonlarni yaxlit holda hisobga olish zarurligini asoslab berdi [4, 36–52]. G'arb sotsiolingvistikasida esa hodisaning ijtimoiy-mafkuraviy qirrası yetakchi o'ringa chiqdi: R. Barch me'yorni jamoa a'zolarining o'zaro kutilmalari tizimi sifatida talqin etgan bo'lsa [12, 160–177], J. va L. Milroylar "standart til mafkurası"ning shakllanish mexanizmlarini ochib berdi [18, 1–28].

Ushbu qarashlar umumlashtirilsa, me'yorga xos nisbiy barqarorlik, tarixiy o'zgaruvchanlik, ijtimoiy majburiylik, tanlov asosida shakllanganlik va kodifikatsiya orqali mustahkamlanish kabi xossalar yaqqol ko'zga tashlanadi. Aynan tanlov xossasi me'yorni variantlilik bilan uzviy bog'laydi, zero saralash uchun avvalo muqobillar mavjud bo'lmog'i shart.

Variantlilik tilning universal xossasi bo'lib, V.M. Solnsev uni til tizimining mavjudlik usuli sifatida baholagan [11, 31–42]. Variant deganda muayyan til birligining ma'no va vazifasi saqlangan holda shaklan farqlanuvchi ko'rinishlari tushuniladi. Ta'rif variantni sinonimdan ajratishga imkon beradi: sinonimlar mustaqil leksemalar sifatida ma'no nozikliklari bilan farqlansa, variantlar yagona birlikning shakl tebranishlaridan iborat. Masalan: *o'tir* – *o'ttir* ayni leksemaning ko'rinishlari hisoblanadi, *yuz* – *bet* – *chehra* esa sinonimik qatorni hosil qiladi.

Tasnif jarayonida qator mezonlar kesishadi. Yuzaga chiqish sharoitiga ko'ra majburiy, ya'ni pozitsion

shartlangan va erkin variantlar farqlanadi. Majburiylari tanlovga o'rin qoldirmaydi: jo'nalish kelishigining *-ga, -ka, -qa* shakllari o'zak oxiridagi tovush bilan belgilanadi (*ko'chaga, yurakka, qishloqqa*); strukturalistik tilshunoslikda ular allomorf yoki allofon deb yuritiladi. Erkin dubletlar esa so'zlovchi ixtiyoriga havola etiladi va me'yoriy baholashning bosh obyekti aynan shular bo'ladi.

Til sathlari kesimida fonetik (*bilan – blan*), morfologik (*borgan edim – borganim*), leksik (*vrach – shifokor*), sintaktik hamda orfografik (*sirk – tsirk*) variantlar ajraladi. Vazifaviy nuqtai nazardan ular teng huquqli, uslubiy jihatdan belgilangan, hududiy va xronologik turlarga bo'linadi. Keyingi guruh alohida qiziqish uyg'otadi: eskirayotgan va endigina shakllanayotgan ko'rinishlarning ayni davrda yonma-yon yashashi me'yor evolyutsiyasini bevosita kuzatish imkonini beradi.

Sotsiolingvistika bu sohaga yangi tahliliy vosita – lingvistik o'zgaruvchi tushunchasini olib kirdi. U. Labov kuzatishlari parallel shakllarning tanlanishi tasodifiy emasligini, balki so'zlovchining ijtimoiy mavqei, muloqot vaziyati va nutq rasmiyligi bilan qonuniy bog'liqligini isbotladi [16, 43–69]. U. Vaynrayx, U. Labov va M. Gersog tilni "tartibli bir jinsli bo'lmagan" (*orderly heterogeneity*) tizim sifatida talqin qilib, variantlilikni til o'zgarishining zaruriy sharti deb hisobladi [19, 95–195]. Ingliz tilidagi *learnt – learned, dreamt – dreamed* juftliklari buning yorqin dalili: ularning qo'llanishi Britaniya va Amerika me'yorlari o'rtasida hududiy jihatdan taqsimlangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot adabiy til me'yori va variantlilik munosabatini dinamik tizim sifatida o'rganishda tizimli-funksional, qiyosiy-tipologik, shuningdek, sotsiolingvistik yondashuvlardan foydalanadi. Metodologik asos sifatida Praga lingvistik to'garagi, E. Koseriu nazariyasi hamda rus va o'zbek me'yorshunosligi qarashlari qiyosiy tahlil qilinib, variantlarning til taraqqiyotidagi o'rni ochib beriladi. Tadqiqot materiallari fonetik, morfologik, leksik va orfografik sathlar kesimida tahlil qilinib, ingliz tilidan qiyosiy parallellar keltiriladi.

Natijalar. Tadqiqot doirasida o'zbek adabiy tili materiallari va ingliz tili parallellari tahlil qilinishi natijasida bir qator muhim ilmiy natijalarga erishildi.

Nazariy va amaliy tahlillar orqali til me'yori qotib qolgan statik taqiqlar yig'indisi emas, balki jamiyatning kommunikativ ehtiyojlaridan kelib chiqib doimiy ravishda yangilanib turadigan dinamik muvozanat tizimi ekani dalillandi. Bu yondashuv variantlilik hodisasiga bo'lgan qarashni tubdan o'zgartirib, uni til tizimidagi nuqson yoki me'yorning buzilishi emas, aksincha, adabiy tilning boyishi, moslashuvchanligi va ichki taraqqiyotini ta'minlovchi asosiy harakatlantiruvchi manba sifatida baholash imkonini berdi.

O'zbek adabiy tili materialida variantlarning namoyon bo'lish qonuniyatlari aniq sathlar kesimida to'liq tizimlashtirildi. Fonetik sathda tovush almashishlari va talaffuzdagi muqobil shakllarning ijtimoiy-hududiy adaptatsiyasi aniqlangan bo'lsa, morfologik sathda grammatik qo'shimchalar variantliliigi va ularning o'ziga xos uslubiy yuklamalari ko'rsatib berildi. Leksik sathda sinonimiya va dubletlarning nutqiy vaziyatlarga ko'ra ijtimoiy-kommunikativ tanlov mexanizmlari, orfografik sathda esa yozuv amaliyotidagi parallellar hamda ularning me'yorlashish tendensiyalari yoritildi.

Praga lingvistik to'garagi prinsiplari va E. Koseriu konsepsiyasi asosida amalga oshirilgan qiyosiy-tipologik tahlillar o'zbek va ingliz tillaridagi variantlilik tabiatini umumlashtirishga xizmat qildi. Har ikki turli tizim tilda ham variantlarning yashab qolishi, elakdan o'tishi yoki yakuniy me'yor darajasiga ko'tarilishi aynan jamiyat tomonidan boshqariladigan ijtimoiy tanlov filtri orqali amalga oshishi qonuniyat sifatida aniqlandi.

Muhokama. Me'yor bilan variant o'rtasidagi aloqa yakka yo'nalishli tobeklikka aslo sig'maydi. Me'yor parallel shakllar orasida saralash o'tkazsa, dubletlarning o'zi ham vaqt o'tishi bilan me'yorni qayta shakllantirishga qodir.

Yangi ko'rinish dastlab uzusda – ko'pincha so'zlashuv nutqi, kasbiy muhit yoki lahja doirasida tug'iladi va ilk bosqichda chetlanish sifatida qabul qilinadi. Qo'llanish chastotasi ortgach, u an'anaviy shakl bilan raqobatga kirishadi, me'yorda tebranish holati yuzaga keladi. So'ngra raqiblar orasida uslubiy yoki ma'noviy ixtisoslashuv kechadi, oxir-oqibat esa ulardan zaifrog'i iste'moldan siqib chiqariladi yoki ularning barchasi teng huquqli sifatida kodifikatsiya qilinadi.

K.S. Gorbachevich dubletlarning birgalikda yashashini o'tkinchi holat deb hisoblagan edi: til tejamkorlikka intilib, funksional yuk ko'tarmaydigan ortiqcha shakllardan xalos bo'ladi. Holbuki amaliyot bu qonuniyatning mutlaq emasligini ko'rsatadi, chunki qator parallel ko'rinishlar asrlar davomida barqaror yonma-yon qo'llanib kelmoqda. Nutq madaniyati nazariyasida imperativ va dispozitiv me'yorlarning farqlanishi [9, 36–41] ham shu holat bilan izohlanadi: imperativ me'yor muqobilikka mutlaqo yo'l qo'ymaydi, dispozitiv me'yor esa afzal shaklni ko'rsatgan holda qolganlarini ham joiz deb biladi.

Kodifikatsiya bilan uzus nisbati ham diqqatga sazovor. Qoida va lug'atlar jamoa amaliyotida allaqachon o'rnashib bo'lgan tanlovni qayd etgani bois kodifikatsiya muqarrar ravishda uzusdan ortda qoladi. Mabodo bu uzilish haddan oshsa, me'yor faqat qog'ozda yashovchi talabga aylanadi; aksincha, uzusga ko'r-ko'rona ergashish adabiy tilning yaxlitligiga putur yetkazadi. Muvozanatni saqlash esa ilmiy asoslangan til siyosatining zimmasiga tushadi [15, 34–41].

Dubletning me'yoriy maqomini tizimga muvofiqlik (analogiya bosimi), qo'llanish chastotasi va ko'lami, ijtimoiy nufuz, kommunikativ-estetik maqsadga muvofiqlik hamda tarixiy an'ana kabi omillar birgalikda belgilaydi [6, 29–36]. Bu omillar ko'pincha o'zaro ziddiyatga kirishadi: analogiya muayyan shaklni qo'llab-quvvatlasa, an'ana uning raqibini himoya qiladi. Me'yorning jonli, harakatdagi tabiati aynan shu kurashda namoyon bo'ladi.

So'nggi 30 yil davomida muqobilik eng jadal kechgan soha orfografiya bo'ldi. Lotin yozuviga o'tish jarayonida oy nomlari Kirill imlosidagi *сентябрь, октябрь* shakllaridan farqli ravishda *sentabr, oktabr* tarzida kodifikatsiya qilindi, biroq ommaviy matnlarda *sentaybr* ko'rinishi hanuz uchrab turadi. *O'* va *g'* harflari hamda tutuq belgisining grafik ifodasidagi xilma-xillik ham shu qatorga kiradi (amaliyotda ular uchun ' (U+02BB), ' (U+2018), ' (U+0027) va ` (U+0060) belgilari aralash qo'llanmoqda, elektron matnlar uchun esa U+02BB belgisi ko'proq tavsiya etiladi): talaffuzga ta'sir etmasa-da, bunday tafovut elektron qidiruv, korpus tuzish va matnni avtomatik qayta ishlashda jiddiy to'siqlar yaratadi.

Leksik sathda 1990-yillardagi purizm to'lqini me'yor bilan uzus o'rtasidagi murakkab munosabatning ibratli namunasini qoldirdi. *Oblast – viloyat, rayon – tuman, ministr – vazir* juftliklarida milliy shakl g'alaba qozondi, negaki u tarixiy an'anaga tayangan va ma'muriy hujjatlarda izchil mustahkamlangan edi. *Samolyot – tayyora, vertolyot – tikuchar, aeroport – tayyorgoh* raqobatida esa jarayon teskari yo'nalish oldi: xalqaro shakllar jonli nutqda chuqur ildiz otgani bois yangi yasalmalar uzusdan chekindi. Boshqa holatlarda raqobat uslubiy ixtisoslashuv bilan yakunlandi: masalan, *kasalxona – shifoxona* dubletida juftlik a'zolari me'yoriy maqomni saqlab qoldi [5, 2- va 4-jildlar], ammo keyingisi rasmiy-kitobiy nutqqa ko'proq moyillik kasb etdi.

Morfologik sathda uslubiy farqlanish yanada aniqroq seziladi. *Kelsa-da* va *kelsa ham* to'siqsiz ergash gapning teng me'yoriy vositalari hisoblanadi, lekin yuklama shakli ko'proq kitobiy matnga xos. Hozirgi zamon davom fe'lining *-moqda* va *-yap* ko'rsatkichlari ham xuddi shunday taqsimlangan: *o'qimoqda* ilmiy va publitsistik uslubga, *o'qiyapti* neytral va so'zlashuv nutqiga yaqin turadi. Aksincha, qaratqich va tushum kelishiklari qo'shimchalarining almashinuvi (*uyning oldida* o'rniga *uyni oldida*) og'zaki nutqda keng tarqalgan bo'lsa-da, adabiy me'yor tomonidan qabul qilinmaydi. Fonetik sathda

bodring – *bodiring* juftligi ham ana shu qonuniyatga bo'ysunadi: kodifikatsiya qilingan shakl yozma nutqda, unli orttirilgan ko'rinish esa so'zlashuvda hukmron.

Ingliz tilida akademiya yoki davlat me'yoriy organi mavjud emas, kodifikatsiya lug'atlar, uslub qo'llanmalari va korpus ma'lumotlari orqali amalga oshadi. Shu sababli *data is – data are* yoki *who – whom* kabi dubletlarning taqdirini qo'llanish chastotasi hal qiladi va me'yor uzusga ancha tez moslashadi. O'zbek tilida esa hukumat qarorlari bilan tasdiqlangan qoidalar hal qiluvchi mavqega ega: kodifikatsiya markazlashgan, uning uzusga ta'siri kuchli, biroq jonli nutq o'zgarishlariga javobi kechikibroq keladi.

Xulosa. Tahlil me'yor va variantlilikni o'zaro inkor etuvchi emas, balki bir-birini taqozo etuvchi hodisalar sifatida baholashga asos beradi. Me'yor muqobil shakllarsiz rivojlana olmaydi, zero taraqqiyot aynan ularning raqobati orqali kechadi; variantlilik esa me'yor nazoratidan chetda

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni. – 1989-yil 21-oktabr.
2. O'zbekiston Respublikasining "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi Qonuni. – 1993-yil 2-sentabr.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash to'g'risida"gi 339-son qarori. – 1995-yil 24-avgust.
4. Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. 1-қисм. – Тошкент: Наврўз, 1997.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
6. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
7. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. – Л.: Наука, 1978.
8. Ицкович В.А. Языковая норма. – М.: Просвещение, 1968.
9. Культура русской речи / Под ред. Л.К. Граудиной, Е.Н. Ширяева. – М.: НОРМА–ИНФРА-М, 1998.
10. Скворцов Л.И. Теоретические основы культуры речи. – М.: Наука, 1980.

qolsa, muloqot izchilligiga tahdid soluvchi tartibsizlikka aylanishi mumkin.

Kuzatishlar asosida quyidagi umumlashmalarga kelindi. Avvalo, me'yor saralash mahsuli bo'lib, uning dinamik tabiati dubletlarning mavjudligi bilan bevosita bog'liq. Qolaversa, parallel ko'rinishlar taqdiri tizimga muvofiqlik, chastota, ijtimoiy nufuz va an'ana omillarining murakkab o'zaro ta'sirida hal bo'ladi. Nihoyat, o'zbek adabiy tilida markazlashgan kodifikatsiya salmoqli mavqega ega, ammo 1990-yillar tajribasi uzus qo'llab-quvvatlamagan me'yoriy qarorlarning samarasiz ekanini yaqqol namoyon etdi.

Istiqbolda o'zbek tili milliy korpusi ma'lumotlariga tayangan chastotali variantlar lug'atini yaratish, dubletlarning uslubiy taqsimotini empirik asosda belgilash hamda imlo qoidalarini jonli nutq dinamikasiga muvofiq davriy yangilab borish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

11. Солнцев В.М. Вариантность как общее свойство языковой системы // Вопросы языкознания. – 1984. – № 2. – С. 31–42.
12. Bartsch R. Norms of Language: Theoretical and Practical Aspects. – London; New York: Longman, 1987.
13. Coseriu E. Sistema, norma y habla. – Montevideo, 1952.
14. Havránek B. Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura // Spisovná čeština a jazyková kultura. – Praha: Melantrich, 1932.
15. Karasik V. I., Egamnazarova D. S. Innovative Lexical Patterns in Modern English // XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYALAR. – 2024. – T. 1. – №. 1. – С. 34–41.
16. Labov W. Sociolinguistic Patterns. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.
17. Mathesius V. O požadavku stability ve spisovném jazyce // Spisovná čeština a jazyková kultura. – Praha: Melantrich, 1932.
18. Milroy J., Milroy L. Authority in Language: Investigating Language Prescription and Standardisation. – London: Routledge & Kegan Paul, 1985.
19. Weinreich U., Labov W., Herzog M.I. Empirical Foundations for a Theory of Language Change // Directions for Historical Linguistics / Ed. by W.P. Lehmann, Y. Malkiel. – Austin: University of Texas Press, 1968. – P. 95–195.